

dr. Benda József

Népességfogyás ontogenezise

Ha évszázados perspektívában gondolkozunk, nemzetünk helyét és lehetőségeit az európai népek körében a népesség száma szabja meg. A népességfogyás okainak (ontogenezisének) felderítése és a tendencia visszafordítása népünk jövőjének meghatározója.

A népességfogyás okai között a demográfusok és a szociológusok legtöbbször a gazdasági háttérrel vizsgálják, amelynek meghatározó ereje kétségbe vonhatatlan. Véleményünk szerint a népességfogyás mély struktúráinak és az okok egy részének feltárásával azonban még mindig adósok vagyunk. A feltárt tényezők számbavételét talán érdemes lenne kiegészíteni a fogyatkozó nemzedékek szocializációjának vizsgálatával is, amely felszínre hozhatja a fogyatkozó népesség magatartás-választásának, mikro-motivációinak rétegeit. A vizsgálatok gyakran figyelmen kívül hagynak olyan – másodlagosan kialakuló tényezőket, amelyek bizonyos idő elteltével már a visszafordíthatóság kockázatára és - a gazdasági tényezők átalakításán túl - más terápiás megoldások szükségességére hívják föl a figyelmet. Amennyire ugyanis igaz az, hogy a gazdasági megszorítások azonnali születésszám csökkenést generálnak, a történeti kutatások szerint annyira nem igaz ennek az ellenkezője: vagyis ha megemelik a családi pótlékot, ezzel nem nő egyenes arányban a születések száma.

A másodlagos tényezők között szeretnénk elemzés alá vonni a kisgyermekkorú anya-gyermek kapcsolatok alakulását és annak valószínű következményeit az 1950-es évektől 2000 –ig. Megfigyeléseink szerint az anya-gyermek kapcsolatok az 1950 és 1967 közötti időszakban tömeges méretekben szenvedtek el a politikai kényszerek hatására sérülést, amelyeknek hatása még sokáig érezhető lesz. Előzetes hipotézisünk szerint a népesség növekedési pályára állítására (vagy egyensúlyba hozására) hosszú távon, végső soron a családok belső kohéziójának a rehabilitációja révén van mód. Ez komplex hatásrendszerrel érhető el, amelyben a sokoldalú családtámogatási rendszerek kiépítése mellett nem nélkülözhető — az iskolai intézményrendszer révén — a személyközi kapcsolatok kultúrájának fejlesztése sem.

Nézzük meg részletesen miről van szó!

Demográfusaink évek óta elemzik népesedési helyzetünket, keresve a kiutat a népesedési válságból. Írásaikból kitűnik, hogy az évtizedek óta fennálló okoknak sok-sok összetevőjét felismertük már, s találtunk megoldási alternatívákat. Kormányzati szinten változó a helyzet megítélése. A jobb oldal mintha fontosabbnak tartaná ez irányban az építkezést, de a negatív folyamatok visszafordítására egyre kevesebb időnk van.

Kamarás Ferenc írásaiból tudjuk (*Magyar Nemzet*, 2000.07.12.), hogy az élve születések folyamatos és radikális csökkenése 1975-ben kezdődött. (Az évszámoknak fontos szerepük van az okok megértésében, ezért az időtényező

vizsgálatának nagyobb figyelmet kell szentelnünk.). Váralljai Csocsán Jenő (MN, 2000.08.16.) két faktort tesz felelőssé a népesség fogyásáért:

- a házasságban élők elég nagy hányada (24%-a) nem vállal utódot;
- a házasságkötések száma folyamatosan csökken (a válások számának növekedése mellett).

Mi lehet az okuk ezeknek a jelenségeknek, s miért köthetők oly egyértelműen az 1970-es évek közepéhez?

A viselkedési szokások megértéséhez megvizsgáljuk három nemzedék szocializációs folyamatának korai szakaszát. Előbb azonban két hasonló válságterületet mutatok be, amely más tudományterületek látószögébe tartozik.

Az egyik — komplex — jelenségkör a felnőtt generációk viselkedésében volt megfigyelhető. Az 1970-es és az 1990-es években vizsgálatok készültek az úgynevezett kontaktopátia tünet-együttesről (Váriné Szilágyi Ibolya). A vizsgálatok következtetése az volt, hogy a felnőtt lakosságban a baráti kapcsolatok száma és mélysége radikálisan csökkent. Eközben felerősödtek a társadalmi devianciák — például az alkoholizmus — és más mentális betegségek. Megállapítják, hogy az emberek egyre kevésbé tudnak bánni egymással, egyre többen maradnak magukra problémáikkal, s mind többen keresik függőségekben vagy betegségekben a megoldást.

A másik jelenségkör, amely — úgy vélem — az előzőhöz hasonló eredetű, az iskolás korosztálynál volt tapasztalható. Kutatásaim során (*Valóság*, 1990/9.) szembesültem azzal a ténnyel, hogy az 1970-es évek közepétől egyre több publikáció szól az iskolai „beilleszkedési zavarok”-ról. Évről évre mind többféle „zavar”-t fedezett fel a szakma — a „nehezen kezelhető” gyermekektől az úgynevezett diszkalkulációsokig. (A krízis kezelésére már az 1980-as évek elejétől megindulnak a társadalmi kompenzációs folyamatok: nőtt a pszichológusképzés keretszáma, kiépült az országos nevelési tanácsadói hálózat, a beiskolázás korhatárát egy évvel megemelték [1986-os Oktatási Törvény] stb.)

- Miért növekedett az iskolákban az 1970-es évek közepétől folyamatosan a nehezen kezelhető, sérült gyermekek száma?
- Miért szaporodtak erőteljesen a deviáns jelenségek (alkoholizmus, válás, csökkenő élettartam stb.) a felnőtt lakosság körében?
- Miért a hetvenes évek közepétől csökken az élve születések száma? A három szakterületen külön-külön vizsgált jelenségekre közös magyarázat adható.

A nők államosítása

A statisztikai adatokból megállapítható, hogy az állami foglalkoztatáspolitikát az 1950-es évektől kiterjesztette a munkaviszonyt a népesség egészére. Az 1960-as évek végén már a népesség 95%-a volt alkalmazott. Frey Márta szerint „Magyarországon az elmúlt évtizedekben igen magas női aktivitás alakult ki, ... elérte

a demográfiai lehetséges maximumot, ... s a fejlett piacgazdaságokét messze felülmúlta”.¹ A nők foglalkoztatása 1990-ben 20%-al haladta meg az Európai Unió átlagát.

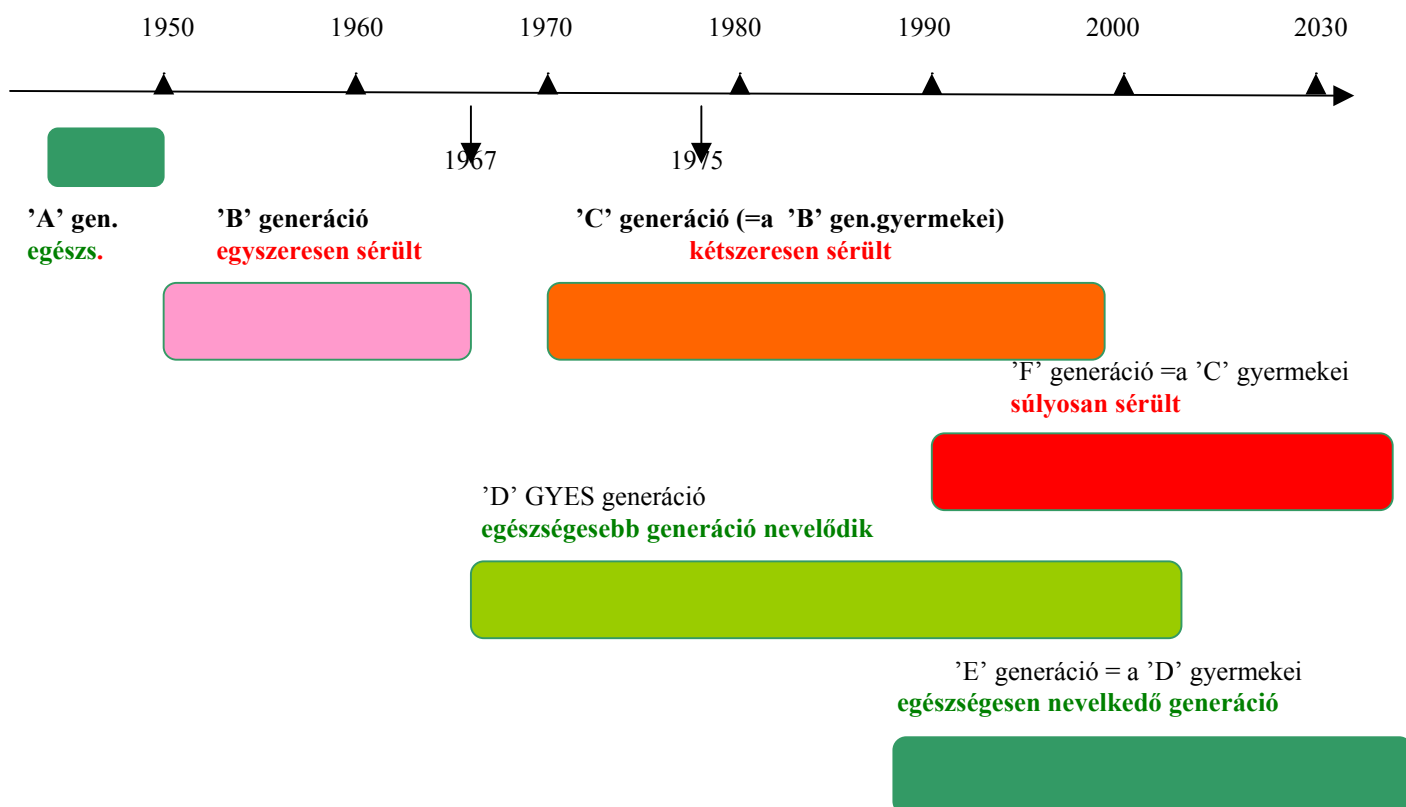
Mit jelent az újszülöttek számára a nők teljes foglalkoztatása?

A statisztikai adatok szerint az 1950-es évektől a nők egyre szélesebb rétege volt kénytelen hathetes gyermekágyi segély után munkába állni. Olyan intézmények is szép számmal működtek, mint a „hetes” bölcsőde vagy óvoda, ahonnan a gyermekek csak a hétvégére mentek haza édesanyjukhoz. Voltak olyan vállalatok, ahol négyóránként elengedték az anyákat „szoptatási idő”-re. Ilyen körülmények között a gyermekek fiziológiai ellátása *nem oldható meg* konfliktusok nélkül. Valószínűleg csak azért nem borult fel a rendszer, mert abban az időben még sok többnemzedékes család élt együtt, s a nagyszülők gondoskodtak valamelyest a csecsemőkről. De mit kaptak ezek a gyermekek a szüleiktől ahhoz, hogy egészséges, nyitott, életszerető személyiséggé váljanak?

A fejlődépszichológiai tanulmányokból tudható, hogy az élet első három évében meghatározó tulajdonságok alakulnak ki az ember személyiségében. A szakemberek egybehangzó megállapítása szerint ez az időszak, vagyis amikor a legintenzívebb az anya–gyermek kapcsolat, a későbbi társadalmi beilleszkedéshez nélkülözhetetlen érzelmi kötődési minták (a kapcsolódási képesség, a stabilitás, a tanulási készségek stb.) kialakulási ideje, amelyek később nem vagy csak részben pótolhatók. Akiben ezek hiányosak vagy sérültek, az csak igen költséges terápiával gyógyítható, ha egyáltalán gyógyítható, s ez meghatározza későbbi családi életét, életpályáját, sikerességét és boldogulását, vagyis sorsát (szociológiai szempontból a nép sorsát, perspektíváit).

Könnyen belátható, hogy az 1950 és 1967 között született nemzedék (lásd: az ábrán 'B' generáció, amely manapság harmincöt és ötven év közötti) nagy részének közös élménybázisa az „anyátlanság”, az intimitáshiány, a meghitt családi együttlétek nélkülsége, a szoros kapcsolatokra való képesség hiánya, amelyek a házassághoz és az utódvállaláshoz egyaránt szükséges feltételek.

Az egészséges és a sérült generációk időbeni megjelenése

Menjünk tovább! Lépünk túl az említett nemzedéken, s figyeljük meg, mi történt az ő gyermekeikkel ('C' generáció)! Szüleiktől nem kapták meg a korai anya-gyermek kapcsolatra jellemző intimitás- és biztonságélményt, amely nélkülözhetetlen az egészséges fejlődésükhöz, hiszen azt szüleik sem élhették meg. Sőt, a lakásméretök csökkenése, a többgenerációs családok számának visszaesése miatt a nagyszülők sem tudtak a csecsemőgondozásban részt venni. A 'C' generáció tehát még erőteljesebben sérült, olyan mértékben, hogy az már a beiskolázási nehézségekben, valamint a kisgyermekkorai magatartási és mentális zavarokban is megmutatkozott. Amikor ez a nemzedék szülőkorba lép, magatartásában, párkapcsolati életében, kötődésében, együttélési igényeiben, utódgondozási hajlandóságában stb., amelyek a vizsgálatok szerint a legkritikusabb tényezők a népességfogyás demográfiai magyarázatában, észlelnünk kell ennek hatását. Ez a nemzedék jelenleg tizennégy-harmincegy éves, s körülbelül 1990-től 2030-ig van aktív szülőkorban.

A társadalmi feszültségek növekedése miatt vezették be 1967-ben a gyest, amely lehetővé tette, hogy az anyák három évig otthon maradhassanak gyermekükkel. A gyesen levő anyák gyermekei ('D' generáció, ők jelenleg legfeljebb harmincnégy–harmincöt évesek) már egy egészségesebb nemzedék² tagjai. Az ő gyermekeiktől (az 'E' generációtól) várhatjuk majd — ha nekik is módjuk lesz hasonló csecsemőgondozási lehetőségek (gyed) igénybevételére — a népszaporulat megindulását, újabb egészséges nemzedék felnevelését.

Az ábrán jól látható, hogy a különböző szocializációval felcseperedő nemzedékek egyszerre vannak jelen a „szülőkorú” társadalomban (húsz és negyven év között számolhatjuk az aktív szülőkort). Ez a keveredés azzal is finomítja a végeredményt, hogy más-más helyzetben lehetnek a családok férfi és női tagjai. Az sem tudható, hogy a gyedet igénybe vevők szülei miként cselekedtek. Arról sincs adatom, hogy az összes szülőanyához viszonyítva hányan és milyen hosszú ideig vették igénybe a gyest vagy a gyedet. Ugyanakkor a társadalmi rétegződés is befolyással van a csecsemőgondozás — időtényezőitől független — kultúrájára. Vagyis árnyaltan érdemes megközelíteni a fő törvényszerűségek érvényesülését.

A statisztikai adatok igen kedvezőtlennek mutatják az összhatást. „Egyre kevesebb a hagyományos, ideálisnak tekintett családmódban élők aránya, változatlanul magas arányú a válás, a csökkenő termékenység mellett egyre több gyermek születik házasságon kívül. A családi élet válsága tükröződik olyan tartósan fennálló jelenségekben is, mint az alkoholizmus, pszichiátriai betegségekben szenvedők, veszélyeztetett gyerekek”³ stb. növekvő száma.

A férfiaknak és a nőknek 1949-ben körülbelül az 1%-a volt elvált, 1990-ben 6, illetve 8%-a, míg 1999-ben már 8, illetve 10%-a. A házasságkötések száma azóta mintegy a felére csökkent. Az elváltak kevésbé mutatnak hajlandóságot az újránházasságra. „Az egyedülállók arányának növekedése a fiatal korosztályban azt is valószínűsíti, hogy tovább csökken a termékenység.”

Visszatérve az említett három tudományterület kérdésfeltevésére, teljesen egyetértek Tóth Olgával, aki azt írja: „A mai rendkívül rossz népesedési helyzet nem azzal függ össze, hogy a fiatal nők nem szeretnék gyermeket, sokkal inkább kiszolgáltatott helyzetükkel a partnerkapcsolatokban, valamint saját reménytelen lelkiállapotukkal.” Ennek okait a fent leírt szocializációs folyamatban látom. A feltett kérdésekre tehát a következő válaszok adhatók.

Miért az 1970-es évek közepétől csökken folyamatosan az élve születések száma?

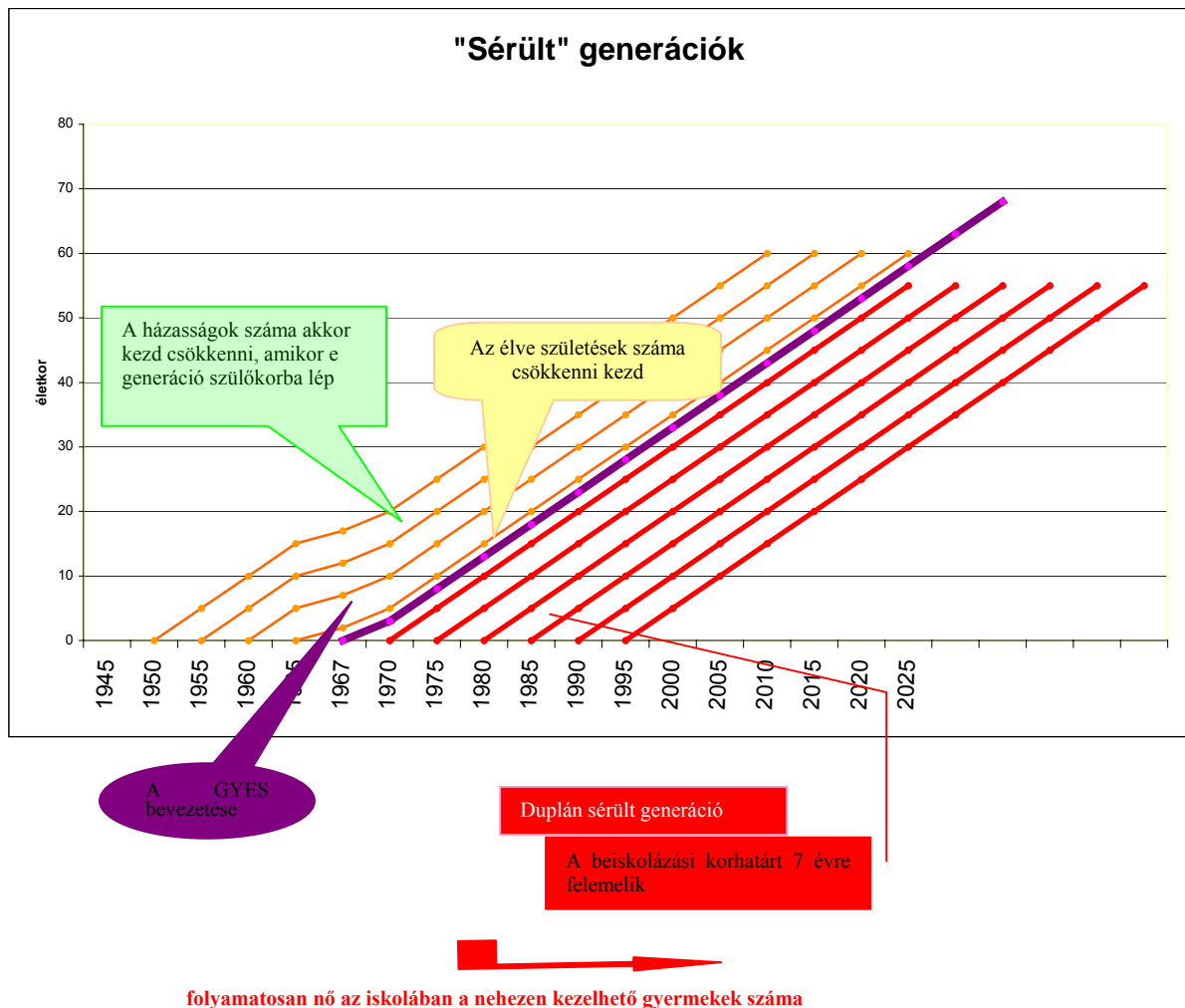
→ Mert ekkor lép tömegesen „gyermekvállalási életkor”-ba az 1950 és 1967 között született, anya nélkül felnőtt nemzedék.

Miért szaporodtak meg ettől az időtől kezdve erőteljesen a felnőtt lakosság körében a deviáns jelenségek (alkoholizmus, válás, egyedül élés, gyermektelenség, csökkenő élettartam stb.)?

→ A szocializációs deficit, a korai anya–gyermek kapcsolat sérülése következtében.

Miért növekedett az 1970-es évek közepétől ugrásszerűen a nehezen kezelhető, sérült gyermekek száma az iskolákban?

→ Mert a 'kétszeresen sérült' nemzedékek akkor kezdtek iskolába járni (1976-tól 2004-ig tart ez a folyamat).

A mozaikokból összeállított kép, a feltételezett ok-okozati viszonyok fennállásának bizonyítása további kutatásokra vár.

Megoldások

A megoldások fő iránya valószínűleg a népesség kapcsolati kultúrájának rehabilitációja lehetne.

Föl kell tenni azonban a kérdést: lehetséges-e egyáltalán tudatosan átgondolt, társadalmilag megszervezett, intézményesített megoldás(ok)ról beszélni a félig-meddig sikeres családi szocializációra? Helyettesíthető-e, pótolható-e, újraalkotható-e azoknak a tapasztalatoknak, élményeknek és tudásformáknak a biológiai-mentális reprezentációja, amelyek idejekorán nem jöhettek létre?

Nem könnyű pozitív választ adni a kérdésekre. A megelőzésre, hosszú távú és megalapozott kutatásokra, összehangolt és intézményes megoldásokra van szükség egyszerre több területen. Minél fiatalabb életkorban és minél szélesebb rétegekhez kell intézményesen eljutni ahhoz, hogy a lehető legkisebb költséggel a legnagyobb eredményt érhessük el. Itt most egy társadalmi szektort szeretnék kiragadni, amely véleményünk szerint, költséghatékonyan és jelentős mértékben képes támogatni a népesség kapcsolati kultúrájának fejlesztését.

Az intézményes megoldás egyik helyszíne az iskolarendszer lehet

A népesség növekedésének egyik leteleményese az egészséges, boldog, őszinte és bizalomteli kapcsolatokra képes felnőtt ember. A családon kívül az iskolarendszer az, ahol a kapcsolati rehabilitáció széles rétegeket érintve megtörténhet. A gyermek és ifjúsági korosztályok mentális-érzelmi rehabilitációjára azonban az iskolák ma még felkészületlenek. Zömük a felnövekvő generációk alapszükségeit sem képes figyelembe venni, és az ott működtetett szabályrendszerek a kapcsolatok építése helyett éppen ellenkezőleg, azok romlásában jeleskednek.

Az iskola olyan emberi szabadságjogokat (mozgásszabadság, a megszólalás, a kölcsönös segítségnyújtás szabadsága stb.) tagad meg a gyermekektől, amelyek egészséges biológiai fejlődésükhöz is nélkülözhetetlenek. A magyar iskolák többsége akadályozza a kapcsolatokat építő, sikerorientált, pozitív gondolkodású személyiség kialakulását. Ez azonban nem tartható sokáig.

Az iskolák humanizálását látjuk az egyik legnyilvánvalóbb kitörési pontnak, amely — húsz-huszonöt év távlatában, és sok más társadalompolitikai tényezővel együtt — tömeges méretekben és tartósan meghozhatja a várt eredményeket. Fel kell szabadítani a gyermekeket, a fiatalokat és a pedagógusokat a fölösleges stressz, valamint az értelmetlen szabályok betartásának, betartatásának kényszere alól. Emberi arcúvá kell tenni az iskolák szervezetét, hogy képesek legyenek a társas kapcsolatok, a közösségek kiépítésére és ápolására. Meg kell tanítani a pedagógusok java részét arra, hogyan vihető öröm a tanulási folyamatba, s egyidejűleg miképp növelhető annak hatékonysága⁴.

Egy előrettekintő kormányprogrammal legalább az általános iskolák alsó évfolyamait kellene szemléletileg, módszertanilag, taneszközökkel és továbbképzési programokkal abba az irányba terelni, hogy az egészséges emberi kapcsolatok kialakítása, a proszociális viselkedés támogatása túlsúlyba kerülhessen a jelenlegi általános megszegényítés, bünbakképzés, versenyeztetés és agresszió, valamint az értelmetlen teljesítmények hajszolásának bevett szokásrendszere helyett.

Ez kitörési lehetőség mind az oktatási rendszer számára (a szocializációs deficit korrekciója és a tanulási teljesítmények növelése érdekében), mind a népességnövekedés hosszú távú megalapozására. Véleményünk szerint csak ilyen szellemiséggel oldhatók meg a nevelésügy több évtizedre visszanyúló problémái, az iskola funkciózavarai, s változtathatók meg a zsigerekben népünk önsorsrontó mentalitásának mély struktúrái.

Kutatócsoportunk bebizonyította, hogy ez lehetséges. 1982 től az elmúlt 25 év alatt kidolgoztunk egy lehetséges megoldást, amely az iskoláskorú népesség lelki-

mentális rehabilitációjának lehet az egyik programja. Mintegy évtizede készen van⁵ a lehetőség az együttműködésre, és a gyermekek személyiségének a tiszteletére építő, szabadalmaztatott now-how a közoktatás részére⁶. A Humanisztikus Kooperatív Tanulás (HKT) program hatását sok száz kiváló munkatársam fáradhatatlan tevékenysége révén már több ezer gyermek megtapasztalhatta⁷.

Az osztályainkban tanuló gyermekek szeretnek iskolába járni és tanulni, ami önmagában nagy érték. Érzelmileg gazdag, nyílt, őszinte és kiegyensúlyozott emberekké váltak. Segítik egymást, s konfliktusaikat képesek egymás előnyére megoldani. Bebizonyosodott, hogy a társas tanulási folyamat kikényszeríti a pozitív gondolkodás, attitűd és magatartás kialakulását, amely országunkban alapvetően hiányzik, és amely a jövőorientált gondolkodásmód, a népességnövekedéshez szükséges egyéni lelki beállítódás alapja lehet.

Óriási társadalmi igény van a népesség növekedésének feltételeit megteremtő politika kialakítására. Hogy ez tartósan és mélyen bekövetkezessen, ahhoz az oktatási rendszer mélyreható humanizálásának, a kooperatív szellemiség kialakításának irányában kormányzati cselekvésre van szükség.

Azt hiszem, sokan gondoljuk, hogy az együttműködés, a tolerancia, a kölcsönös segítségnyújtás fontos értékek közé tartoznak a társadalomban.

Mikor tanítjuk meg őket kölcsönös támogatásra, segítségnyújtásra, kooperációs és konfliktuskezelési technikákra?

Sokan tudnának egyetérteni abban is, hogy az együttműködési készségek a családalapításban és a családok együtt maradásában, majd a gyermekvállalásban – vagyis a népszaporulatban - is szerepet játszhatnak.

Ha ez így van, akkor miért ne adjunk alkalmat arra, hogy a fogékony, felnövekvő generációk elsajátíthassák és gyakorolhassák az ő személyes életüket és az országunk, utódaink boldogulását meghatározónak tűnő készségeket, és képességeket az iskolákban?

JEGYZETEK

¹ Frey, M.: Nők a munkaerőpiacon. In: Pongrácz, T., Tóth, I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Társki, 1999, 17–20. l.

² „Gyesbetegség”-nek nevezték azt a tünetcsoportot, amely depressziót, hirtelen hangulatváltozásokat, mértéktelen ivást és táplálkozást, illetve az anyaszereppel való azonosulás más zavarait jelentette. A benne szenvedő anyákat nem kellett a munkahelyekre kényszeríteni, ugyanis önként és örömmel adták gyermekeiket bölcsődébe.

³ Tóth, O.: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In: Pongrácz, T., Tóth, I. Gy. (szerk.), i. m. 53–58. l.

⁴ dr. Benda J.: A kooperatív pedagógia szocializációs sikerei és lehetőségei Magyarországon, Új Pedagógiai Szemle, 2002. szeptember-október

⁵ dr. Benda József: Örömmel tanulni, Agykontroll, 2007.

⁶ A program elterjesztéséhez sokféle eszköz áll rendelkezésre: tanterv, tankönyvek és projektek sora az 1-6 évfolyamra, továbbképzési rendszer, kiképzett pedagógusok, modelliskolák stb.

⁷ www.humanerok.hu, www.hkt2000.hu